

Токторбекова Н. А.

ХІХ КЫЛЫМДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН СОЦИАЛДЫК ТҮЗҮЛҮШҮ РЕВОЛЮЦИЯГА ЧЕЙИНКИ ОРУС ТАРЫХ НААМАСЫНДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Токторбекова Н. А.

ОТРАЖЕНИЕ СОЦИАЛЬНОГО УСТРОЙСТВА КЫРГЫЗОВ XIX ВЕКА В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ РУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

N. A. Toktorbekova

ANALYZES THE RUSSIAN HISTORIOGRAPHICAL ASPECT OF THE SOCIAL STRUCTURE OF THE KYRGYZ PEOPLE IN THE 19th CENTURY

УДК:9.903 (516) (575.2).

Макалада тарыхнаамалык аспекте XIX кылымдагы. Кыргыздардын социалдык түзүлүшүнө анализ жасалат. Революцияга чейинки доордогу эмгектердин негизинде кыргыздардын социалдык катмарларын түзгөн манаптар, бийлер, букаралар туурасында сөз болот.

Негизги сөздөр: орус тарыхнаамасы, социалдык түзүлүш, уруулар курамы, манапчылык, бийлер, букаралар

В статье историографическом аспекте анализируется социальное устройство кыргызов XIX в. На основе трудов дореволюционных авторов изучается социальные категории таких как манапы, бийи, букара.

Ключевые понятия: русская историография, социальная устройства, родоплеменное объединение, манапство, бийство, букара.

The article analyzes the historiographical aspect of the social structure of the Kyrgyz people in the 19th century. Social categories such as Manap, Biy, Bukara were investigated on the basis of the pre-revolutionary works of authors.

Key words: russian historiography, social devices, tribal unification, manap, biy, bukara.

XIX кылымдагы кыргыздардын социалдык түзүлүшү, уруулук курамы, географиялык жайгашуусу туурасында орус тарыхнаамасынын өкүлдөрү тарабынан изилденип, кызыктуу материалдар жаралган. Анткени Россия империясынын Орто Азияга карата жасаган тышкы саясатынын күчөшү менен, падышачылык бул аймакта жашаган элдердин социалдык-экономикалык абалы, саясий түзүлүшү, маданий чөйрөсүн билүүгө кызыккан. Орус тарыхнаамасынын өкүлдөрү болгон орус саякатчылары, чыгыш таанучулар, аскер адамдары өзгөчө Кыргызстандын түндүк аймагындагы кыргыздардын социалдык түзүлүшү туурасындагы кеңири материалдарды жазып калтырышкан. Кыргызстандын түштүк аймагы 1876-жылы Россиянын курамына каратылгандыктан, түштүк кыргыздар туурасындагы маалыматтар орус тарыхнаамасында түндүккө караганда кечирээк жарык көрө баштаганы белгилүү.

XIX кылымдын экинчи жарымында кыргыздар туурасындагы тарыхый-географиялык маалыматтарды алгач орус саякатчылары, падыша тарабынан атайын жиберилген өкүлдөр тарабынан топтолуп жарык көргөн. Кыргыздар туурасындагы кызыктуу маалымат, 1851-жылы жарык көргөн “Сведения о дикокаменных киргизах” [Сведения о Дикокаменных киргизах, доставленные от генерал-губернатора Западной Сибири // Записка импер. РГО. Кн.5. – 1851.]

- аттуу көлөмдүү макалада жарыяланган. Макаланын автору, кыргыз уруулары туурасында: “Манаптар Ормон, Жантай жана Жангарачтын карамагындагы кыргыздар 40000 түтүнгө чейин жетет. Бугулардын башында турган Боромбайдын карамагында 10 000 түтүн жана 100000 жылкысы бар” [Сведения о Дикокаменных киргизах, доставленные от генерал-губернатора Западной Сибири // Записка импер. РГО. Кн.5. – 1851.] - деп эскерет.

Түндүк аймакта жашаган кыргыз уруулары туурасындагы кеңири маалыматты 1856-жылы Ысык-Көл өрөөнүнө келген Ч. Валихановдун эмгектеринде эскерилип кеткен. 1856-жылы Ысык-Көл аймагына Хоментовский баштаган орус отрядын коштоп келген Ч. Валиханов кыргыздар “оң” канат, “сол” канат болуп бөлүнүшөт. “Оң” канат экиге бөлүнөт: Адыгине жана Тагай. Тагайдан тарагандар эң көп, аларга: сарбагыш, бугу, солот, саяк, черик, чоң багыш, басыздар кирет, бардыгы 7 уруудан турушат. Бугулардын саны 11000ге жакын, алар орустардын букаралыгын кабыл алышкан, Ысык-Көлдүн түштүк жээктеринде эгин эгишип, жайкысын Текес жана Кеген аймактарында көчүп жүрүшөт [Валиханов Ч. Очерки Джунгарии // Записки РГО. – 1860. Кн. 1– С.184 – 200. –Кн.2.– С.54–56.] - деп эскерет. Ч. Валихановдун эмгегинен башка уруулар жөнүндө да маалыматты алууга болот. Алсак, автор: “сарбагыштар 10000 жакын түтүн, алар Чү дарыясында жана Ысык-Көлдүн чыгыш аймагын ээлешип турушат. Солтолор болсо, 15000 жакын түтүн, алар Таласта, Чүй дарыясынын, Пишпек чебинин айланасын ээлеп турушат” [Валиханов Ч. Очерки Джунгарии // Записки РГО. – 1860. Кн. 1– С.184]. Саяк урууларына токтолгон автор: “саяктар Нарын менен Жумгалдын жогорку аймагын ээлейт, чериктер Тянь-Шандын тоо этектерин жана Ысык-Көлдүн түштүк бөлүгүн ээлеше жайгашкан, чоң багыштар Кашкардын түндүк-батыш тартабындагы тоо кыркаларында турушат. Тагайдан тараган башка уруулар Намангандан Анжиан тарапка чейинки аймактарда көчүп жүрүшүшөт” – деп белгилейт. Адыгине кыргыздарын Фергана өрөөнүндө (Ош, Маргелан шаарларында) дыйканчылык менен кесиптенишкенин белгилеген Ч. Валиханов: “бул кыргыздар өзбектер менен бирдей укукта эле Кокон армиясында аскер кызматын өтөшүп, хан ордосунда маанилүү кызматтарды ээлейт” [Валиханов Ч. Очерки Джунгарии // Записки РГО. – 1860. Кн. 1– С.188] – деп жазган.

Албетте, Ч. Валихановдун берген маалыматы тарыхый чындыкка жакын келип, кыргыздардын Фергана өрөөнүндө жашаган башка элдер сыяктуу эле Кокон хандыгын башкарууга түздөн-түз катышып, хандыктын саясий тарыхында чоң роль ойношконун далилдеп турат. Кокон хандыгы Фергана өрөөнүндө жашаган элдердин конфедерациясынан түзүлгөн мамлекет экендигинин далили болуп саналат.

Кыргыздардын хан ордосунда кызмат аткарганын белгилеген Ч. Валиханов: «Талас өрөөнүндө жашаган сол канат майда үч уруудан турат. Алардын уруу башчылары Кокон хандары менен туугандык байланышта, энелик жактан кыргыздашкан», – деп белгилейт [Валиханов Ч. Ч. Избранные произведения. – М., 1989. – С.290.]. Ч. Валихановдун жогорудагы келтирген маалыматы XIX кылымга таандык болгон Кокон тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн эмгектеринде да тастыкталат. «Жазма, оозеки тарыхый булактарга таянсак, – деп жазат Ж.Алымбаев: Нарбото, Ажы бийлердин, Шералы хандын аялдары таластык-аксылык кыргыздардан болушуп, Кокон хандыгында бийлик жүргүзүшкөн Алим, Омор, Кудаяр, Мала, хандардын апалары кыргыз болгондугу маалым [Алымбаев Ж. Кокон хандыгы жана Нүзүп миңбашы. – Б., 2015 – С. 57]. Нарбото бийден баштап, Кокон хандарынын энелик тараптан кыргыздашып кеткенин белгилүү тарыхчылар Т. Бейсембиев, Б. Бабаджановдун эмгектеринде да белгиленет.

Котормочу катары 1856-жылы Ч. Валиханов менен кошо Хоментовскийдин отряды менен Ысык-Көлгө келген И. А. Бардашев өз эскерүүсүндө кыргыздардын географиялык аймактары жөнүндө маалыматтарды жазып калтырган. “Тоолук кыргыздардын чек ара аймактары Ысык-Көлдүн айланасындагы кардуу кырка тоолор менен чектешет, бирок кыргыздар бул чек араларды чек кылбастан, алардын чегинен да өтүп, Ысык-Көлдүн чыгышынан Кытай жолу тараптагы Кулжа, Аксу, түштүк тарапта болсо, Кокондон, Ташкенге чейин, түндүк тарапта болсо Токмок аймагына чейин көчүп жүрүшөт” [Бардашев И. А. Заметки о дикокаменных киргизах // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник, Вып. III. – СПб., 1874. – С.385] – деп жазат. Негизинен автор, Ысык-Көл аймагынын тоо этектери кыргыздар үчүн кыштоого ыңгайлуу аймак болуп саналарын белгилеп кеткен. Ушул эле ойду 1859-жылы Ысык-Көлгө келген саякатчы А.Голубев Текес аймагы сулуу, малга жайыттуу – бул жерди бугулар ээлешип турушат” [Голубев А. Краткий отчет о результатах Иссык-Кульской экспедиции // Вестник РГО. – Ч.38. – 1860. Отд.1. – С.190.] – деп тастыктап кеткен.

Түндүк кыргыз уруулары жайгашкан географиялык аймактар туурасында Кашкар, Тянь-Шань аймагына жүрүш жасап, 1867-жылы Чатыр-Көл экспедициясын жетектеген В. А. Полтарацкийдин көлөмдүү макаласынан алууга болот. “Ысык-Көлдүн батыш тарабында жайгашкан Или Ала-Тоосу кыргыздын Ала-Тоосу (Александрский) – деп аталып Тянь-Шань тоо кыркасы менен байланышкан. Бул аймакта жашаган элдер негизинен көчүп жүрүшөт,

тоо арасында жашаган кыргыздар Чү дарыясынын чыгыш тарабынан Чалдоварга чейинки тоо аймактарында жашашат. Чүй аймагындагы кыргыздар солто жана сарбагыш болуп бөлүнүшөт. Сарбагыштар Пишпекке чейин, солтодор болсо, Пишпектин батыш тарабынан Чалдоварга чейинки аймакты ээлейт. Чүйдүн араксындагы солтодор кыргыздардын эң көп уруусу болуп саналат Алардын башчысы Жангарач эң таасирлүү адамдардын бири.” [Туркестанский сборник Т.16.- 1868, - СПб., 1869.- С.322] – деп эскерет. В.А. Полтарацкий өзүнүн аталган макаласында азыркы Чүй аймагындагы уруулардын курамы, алардын саны, географиялык жагдайларына токтолуп өткөн. Нарын аймагына чейин өзүнүн саякатын уланткан В. А. Полтарацкий Тянь-Шандык кыргыздар туурасында да маалыматтарды жазып калтырган. “Сарбагыштар кеңири аймакты ээлейт. Алардын ээлиги Ысык-Көлдүн батыш жээгинен тарта Нарын өрөөнүнө чейин созулуп, саяктар Нарын дарыясынын эки тарабында көчүп жүрүшөт” [Туркестанский сборник Т.16.- 1868, - СПб., 1869.- С.323] – деп эскерет.

XIX к. экинчи жарымындагы орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн эмгектеринен кыргыз коомчулугун социалдык түзүлүшү туурасында кызыктуу материалды алууга болот. XIX кылымдын экинчи жарымында жарык көргөн орус тарыхнаамасынын өкүлдөрүнүн эскерүүлөрүндө, макалаларында, күндөлүктөрүндө кыргыздар бир канча катмарга бөлүнүшкөнү белгиленет. Социалдык катмардын башында манаптар турушкан. Манапчылык, башкаруу институту катары болжол менен XIX кылымдын орто ченинен XX кылымдын 30-жылдарына чейин Кыргызстандын түндүгүнөн орун алып, оң канаттын уруулары сарыбагыш, бугу, саяк, черик, тынымсейит, жедигер, чоңбагыш, солтодор арасында жашап келген. Манаптар туралуу алгачкы маалыматтарды орус саякатчыларынын, чыгыш таануучуларынын жазган отчетторунан, запискаларынан, күндөлүктөрүнөн, макалаларынан кездештире алабыз. Тарыхый документалдык маалыматтарда алгачкы ирет манап титул катары 1844-жылдын аягында орус бийлик өкүлдөрүнүн кыргыздардын бугу уруусунун башчысы Боромбай Бекмурат уулуна жиберген катында жолугат.

Манаптар тууралуу алгачкы, кеңирээк маалыматты Ч. Ч. Валихановдун эмгектеринен кездештирүүгө мүмкүн. Ч. Ч. Валиханов манаптардын коомдогу ордун, бийлик денгээлин казактардын султандары менен салыштырып өткөн. [Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах, 2 том.- Алмата, 1985. – С. 38.] Ал эми чыгыштаанучу Л. Костенко болсо, кыргыздардын эң жогорку башкаруу катмары катары – манаптарды көрсөтүп, манап терминин келип чыгышын бир башкаруучунун ысымынан болгондугун белгилейт. Автор “...жергиликтүү элдин айтуусу боюнча ар бир башкаруучуга зулумдук, өзүн өзү билемдик, каардуулук мүнөздүү...” – деп белгилеп, «манап» терминине «тиран» деген сөздү жакындаштырат [Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. – СПб., 1887 - С. 47.].

Манап терминине кайрылган авторлордун бири А. Вышнегорский болгон. Ал манаптарга мындай мүнөздөмө берген: “манаптар бийлердин тизмектешкен тукумдарынан чыгышкан мыкты адамдар. Манап титулу бардык учурда эле атадан балага өтпөйт ..., манап орустун князь даражасына барабар. Алар элден озуп чыгып, өздөрүнүн каармандыгы, акылмандыгы менен өзгөчөлөнүшкөн ..., манаптарды эл шайлаган эмес, эгерде шайласа да, *аларды шайламак...*” [Гродеков Н. И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области.- Ташкент, 1889. – С.6. Ал эми кыргыздар туурасында алгачкы маалыматтарды жазып калтырган, Воронин жана Нифантьев, манаптарды эл шайлоо жолу менен тандап келишкен деген пикирди айтышкан [Воронин-Нифантьев. Сведения о дикокаменных киргизах// Записки ИРГО. Общая книжка 5.-Спб., 1851.- С.141.].

Кыргыздардын коомдук турмушуна түздөн-түз аралышып, убагында Пишпек уездинин начальниги бологон А. Талызин, манаптардын терс жактарын белгилеп, кул ээлөөчү, эксплуататор катмар катары көрсөткөн. Манаптардын келип чыгышына кайрылган автор, манаптардын келип чыгышын сарыбагыш уруусунун бийи менен байланыштырып, манаптар өз ара иерархиялык жактан бөлүнөрүн белгилеген.”[Талызин А. Пишпекский уезд. Памятная книжка Семиреченского областного статистического комитета. – Верный, 1898. – С.26-27.]

Манаптар саясий жана экономикалык жактан чон манап, кичи манап жана чала манап болуп бөлүнүшкөн деген пикирди саякатчы А. Н. Северцов да баяндап кеткен [Русские путешественники и исследователи о киргизах.- Фрунзе, 1973. –С.100.].

Орус тарыхнаамасынын өкүлдөрү болгон М.Венюков жана А. Шкапский өз эмгектеринде манаптардын келип чыгышын бир уруу башчысынын ысымы менен байланыштырышат. Бирок ал кайсыл уруулук бирикмени жана кайсыл мезгилде жетектеп келгендиги туралуу маалыматы келтирген эмес [Шкапский О. Киргизы-крестьяне// Туркестанский сб. Том 472.-Ташкент, 1908. – С.64-65.; Венюков М. Очерки Заилийского края и Причуйской страны // Записки ИРГО. книжка 4.- Спб., 1861. - С. 108.].

Манаптар чоң укуктарга ээ болушкан. Бул туурасында Г.Загряжский фактыны келтирет: “...Кетмен-Төбө болуштугунда Нарбото Рыскубеков баарын башкарган. Рыскулбеков Чүй өрөөнүндөгү башка манаптар жасабаган иштерди жасаган. Мисалы, өзүнө келген бардык Кокондук соодагерлерден салык чогулткан. Кыргыздардан болсо үйлөнгөн, өлүк көмүү үчүрүндө салык алышкан. Көчкөн мезгилде андан мурун көчүүгө, анын алдынан өтүп кетүүгө руксат берилген эмес. Мындай кырдаал ага чоң байлык алып келген. Анын үсүтүнөн арызданууга, мүмкүн болгон эмес, анткени арызданган адамды анын жигиттери тарабынан тез эле кармап кетишкен” [Заметки о народном самоуправлении у кара-киргизов // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. – 1874. – Вып. III. – С.363.]. Демек манаптар кыргыздардын социалдык түзүлүшүндө ири укуктарга ээ болушкан, адат

боюнча манаптарды соттоого, мазактоого болбогон. Алар алык-салык төлөшпөгөн. Белгилеп кетчү нерсе манап термини боюнча тарыхнаамада бир канча пикирлер айтылып келүүдө. Бул туурасындагы кеңири маалыматты жаш изилдөөчү С. Алмазбекованын [Алмазбекова С. Манапчылык // Вопросы истории Кыргызстана. №7. 2013] макаласынан алууга болот.

Экинчи социалдык топко бийлер киришкен. XVIII кылымдын экинчи жарымына, XIX кылымдын биринчи чейрегине таандык орус булактары да кыргыз башкаруучуларын “бий” деп атап келишкен. Бийлер туурасындагы маалыматты алгач капитан Иван Андреевдин эмгегинде баяндалат. XVIII кылымдын экинчи жарымындагы Тянь-Шандагы кыргыздар жөнүндө жазган автор: “эч кандай хан жана султан жок (сөз Чынгызхандын тукумдары –ыйык жана касиеттүү деп саналгандар–“алтын уруктун” өкүлдөрү жөнүндө болсо керек). Жалгыз “князы” же “бийи” бар”– дейт [Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эң жогорку титулдары жөнүндө // Кыргыз тарыхынын маселелери. - №2 – Бишкек, 2006. – С.8]. Кыргыздарды “Закаменная орда” деп сыпаттап, ал он волосттон турат, ар бир волостту бирден бий жетектейт. Согуш мезгилинде бийлер биригишип, чогуу иш-аракеттерди алып барышат. Сарыбагыш уруусунун башында – Атаке бий, саяктарды- Гадай (Адый) бий, кушчуларды – Иваула (Абайылда болушу мүмкүн) бий, солтолорду – Кашыбек бий, моңолдорду – Бирназар, желдендерди – Шапак бий, бостондорду – Ташыбек бий, кытайларды – Муса бий жана сарууларды – Сейит бий жетектеп келген – деп жазат [Русские путешественники и исследователи о киргизах.- Фрунзе, 1973. - С.96].

Ал эми 1820–1821-жылдары Кытайга Кыргызстан аркылуу өткөн Е. Тимковский: “Алар (кыргыздар) башкаруучуларын бий дешет. Кээ бирлери 10-20 га чейин, кээ бирлери 20дан 30 га чейин улустарды жетектешет. Улустун адамдары алардын кулу катары саналышат. Бул элдин жалпы аталышы “кергиз”, алар бир нече уруулук бирикмелерден туруп аларды бийлери жетектешет. Бийлердин бийлиги тукум куума өзгөчөлүгүнө ээ жана алар бири бирине көз каранды эмес – деп жазат.” [Усенбаев К. У. Общественно-экономические отношения в период господства Кокандского ханства. - Фрунзе, 1961. - С.129.]

XVIII кылымдын экинчи жарымында кыргыздар обочолонгон уруулук бирикмелерде жашап, бири биринен көз карандысыз уруулук бирикмелерге биригишип, тышкы душмандар тарабынан кооптуу учурлар болгондо чогуу иш аракеттерди, коргонуу же жоонун мизин кайтарууда бирдиктүү аскердик түзүлүшкө ээ болушуп, бийлер тарабынан жетектелип келген. Бийлер институту тукум куума өзгөчөлүгүнө ээ, бирок мезгилдин өзгөрүшү менен бий титулун татыктуу адамдарга ыйгарылып берилген чин катары берилгендигин тарыхый материалдардан байкаса болот.

1825-жылы Кыргызстанга келген орус дарыгери Зибберштейн, бийлердин кол алдындагы калктын санынын көрсөтүүгө аракет жасаган: “.... арык уругунда 300 түтүн, бийи Олжобай, ... желдең уруу-

сунда 2000 түтүн, бийи Жапалак, ... кыдык уруусунда 3000 түтүн, бийи Жайыке, белек уруусунда 3000ден 4000ге чейин түтүн, аларды көз жумган Шералы бийдин мураскорлору: Ажыбай, Муса, Мусакожо, Жанусак, Качыбектер башкарат...” [Русские путешественники и исследователи о киргизах.- Фрунзе, 1973.-С.96-97].

Бийлер өз алдынча башкаруучу болуп, башка мамлекеттер менен тең укуктуу дипломатиялык байланыштарды түзө алган. Тарыхый документалдык материалдардан улам белгилүү болгондой сарыбагыш уруусунун бийи Атаке Тынай уулу 1785-жылы Орус Императрицасы Екатерина II ге дипломатиялык топ менен бирге өзүнүн атынан кат жөнөткөн. Каттарында Атаке бий өзүн “баатыр” деп сыпаттап, кол алдында “кыргыздардын бөлүгү жана бийлер” бар экенин баса белгилеген [Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эң жогорку титулдары жөнүндө // Кыргыз тарыхынын маселелери. - №2 - Бишкек, 2006.- 9-бет] Анын өздүк мөөрүндө “Атаке баатыр Тынай бий уулу” деген жазуу оюлган. Орус тарыхый булактарында аны европалык таризде “князь” деп атап келишкен. Алар кыргыз башчысына карата эч качан “бий” титулун колдонушкан эмес. Алардын мындай сыпаттоосу, Атаке бийдин бийлик даражасынан улам болушу мүмкүн.

Тарыхый булактарга кайрылсак бий титулу XVIII кылымда эле жарала калган деп айтууга болбойт. XVIII кылымдагы дээрлик бардык кытай булактарында кыргыз төбөлдөрүнө “бий” титулун колдонуп келишкен [Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. Кытай булактарынан үзүндүлөр. т.2. - Бишкек, 2003. - С.40]. Айрым тарыхый булактардагы маалыматтарга таянсак кыргыздарда бий титулу X кылымдан баштап эле билгилүү боло баштаганы айтылат. Белгилүү тарыхчы С. Аттокуровдун пикиринде “укум-тукуму байыркы кыргыз ак сөөктөрүнөн, иналдардан санжыра аркылуу тарган ар бир уруунун, уругдун көсөмдөрү бери болгондо XV кылымдан тартып бий деп аталган [Аттокуров С. Кыргыздар XIX к.- Б., 2003.-237-б.].

Белгилей кетсек, XVI кылымдын биринчи жарымы - XVII кылым кыргыз элинин өз алдынча саясий жана этникалык өнүгүүсүнүн маанилүү этабы болуп эсептелинет. XV кылымдын экинчи жарымында Моголистан мамлекетинин кулашы менен, бул мамлекеттин перифериялык, түндүк-чыгыш аймактарын байырлаган кыргыз уруулары жер которууга мүмкүнчүлүк алып, азыркы учурда жердеп келген Тянь-Шань аймактарына көчүп келишкен. Тянь-Шанга келгенден кийинки кыргыздардын калыптануусундагы маанилүү окуялардын бири болуп дуалдык этносаясий уюмдашуунун түзүлүшү болуп саналат. Гунндардан, байыркы түрктөрдөн калган дуалдык этносаясий уюмдашууга ылайык кыргыздар “Оң канат” жана “Сол канат” болуп экиге бөлүнүшкөн, бул көбүн эсе аскерий уюмдашуу десек болот. Мына ушул этносаясий түзүлүштүн негиздөөчүсү катары Мухаммед-кыргыз ысымы аталат Мухамед-Хайдардын “Тарих-и Рашиди” аттуу эмгегинде. [Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-

Шане. - Бишкек, 2010. - С.118] Ал эми тарыхчы, санжырачы Б.Солтоноев Мухаммед-кыргызды санжырадан орун алган 1460–1470 жылдар арасында Ош шаарына жакын Сары бел аттуу жеринде дүйнөгө келген, “Оң канаттын” башында турган Тагай-бий менен идентификациялаган. Бул жерден Тагайдын “бий”- деген титул менен берилгендиги кызыгууну жаратат. Тарыхый булактарда: “ар бир канат өздөрүнүн улук бийлеринин арасынан жыл сайын чоң бийди тандап алышкан, ал тиешелүү канаттын урууларынын бардык иштерин алып барып, жетектеп келген [Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане. - Бишкек, 2010.- С.125.]. Бирок, профессор А. Мокеев “чоң бийлер номиналдуу гана бийликке ээ болушуп, уруулук бирикмелердин анык жетекчилери – улук бийлер болгон” [Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане.-Бишкек, 2010. - С.125.] – деп эсептейт. Демек, чоң бийлердин кызматы формалдуу гана болуп, белгилүү бир канаттын урууларынын биримдигинин символу болуп келген.

Элдин тарыхый уламыштарында жана кытай булактарында кээ бир кыргыз ишмерлеринин ысымдары сакталып калган. Санжыраларда алар кээ бир учурда хан деп берилсе, кээ бирде бий деп берилет, ал эми булактарда чоң бий деп жазылган. Б. Солтоноев “чоң бийлердин” катарына Тагай-бий, Көкүм-бий, Кудаян-хан, Кошой-бий жана Маматкулу-бийди киргизет. Ал эми XVIII кылымга таандык аутенттик кытай булагынын берген маалыматтарына ылайык, кыргыздар Чыгыш Түркстанда Цинь империясы менен алгачкы ирет түз катнашка киргенде, “оң канаттын” чоң бийи саяк (сарыбагыш) [Д.Сапаралиевдин макаласында сарыбагыш деп берилет. Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эң жогорку титулдары жөнүндө// Кыргыз тарыхынын маселелери. - №2 - Бишкек, 2006. 7- бет] уруусунун төбөлү Маматкулу-бий, ал эми “сол канаттын” чоң бийи кытай уруусунун жетекчиси Каработо-бий болуп турган. Жалпы жетекчи – Маматкулу, ал эми ага жардамчылары катары Каработо (кытай), Майтак (кушчу), Акбай (саруу) көрсөтүлгөн [Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане.- Бишкек, 2010, - С.125-126.]

Ар бир уруулук бирикме өзүнчө администрациялык бирдик болгон, өзүнүн тамгасы, урааны болуп, улук бийлер тарабынан башкарылган. Уруулук конфедерациянын составына туугандык (кээ бир учурда күмөн) байланыштары болгон уруулар жана уруктар киришкен. Алар акалакчын бийлер тарабынан жетектелген, ал эми акалакчын бийлер болсо түздөн түз улук бийлерге баш ийишкен. Бул уруу топтору – башкалардан бөтөнчө көчмөн бирикме катары жакын бир туугандар эмес, негизинен территориялык түзүлүштөгү калк болуп саналышкан. Алардын ар бири өз алдынча администрациялык-саясий биримдик болушуп, башкаруучу бийлердин өздүк мөөрү жана кырк жигити болгон. Бийлик тукум куума болуп, атасынан баласына, баласы жок болсо, агасы өлсө кичүү инисине өткөн. Аял затынан бий болгон эмес. Бийлер бири биринен көз карандысыз болгон.

Бийлер туурасындагы мааламтыгы өз үчүрүндө Токмок уездинин начальниги болуп иштеген Г. Загряжскийдин эмгегинен алууга болот. 1867-жылы Токмок уездинин начальниги кызматына келген полковник Г. Загряжский кыргыздардын жана казактардын социалдык түзүлүшүн, кулк-мүнөзү менен жакындан тааныш болуп, учурунда көптөгөн материалдарды топтоп “Туркестанские ведомости” газетасына жарыялоого жетишкен. Автор өзгөчө кыргыздардын социалдык түзүлүшү, салттуу укуктары, туурасында кызыктуу материалдарды жарыялаган. Ардактуу бий деген наам, өзүнүн жүрүштурушу, акылы, адилетүүлүгү, чынчылдыгы менен айырмаланган эл арасындагы белгилүү адам ээ болгон, ошош эле учурда кыргыздардын салтын билген адам бий болгон [Загряжский Г. Юридический обычай киргизов о различных родах состояний и о правах им присвоенных) Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник вып.4. СПб., 1876. - С.193] – деп белгилеген. Бий наамы мураскорлук болгон эмес, анткени “адамдын жүрүм-турум сапаттары муундан муунга өтүүчү көрүнүш эмес” [Загряжский Г. Юридический обычай киргизов о различных родах состояний и о правах им присвоенных) Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник.вып.4. СПб., 1876.- С.193.]. Бий эл тарабынан шайланып, элдик салтка таянып, эки тараптын талаш маселелерин чечкен. Албетте талаш маселелерди чечүүдө бийдин акылмандыгы, акыйкатуулугу талап кылынган. Ошондон улам эл арасында “туура бийде тууган жок”-деген накыл сөз жаралса керек.

Г. Загряжский белгилегендей “бий кыргыздардын жогорку сот органы болгондуктан, алардын чечимине “апелляция” болгон эмес [Загряжский Г. С. Юридический обычай киргизов....- С.-193.]. Кыргыздардын сот системасында жазалоочу мекеме катары кызмат аткарган түрмө түшүнүгү болгон эмес, күнөөлүлөрдү жазалоо кун төлөө, же болбосо мал ажыратуу жолу менен аяктаган [Загряжский Г.С. Юридический обычай киргизов- С.-7.]. Ошол эле учурда автор: “адилетсиз чечим чыгарган бий өз тууган-уругунун арасында ишенимден ажырап, андан соң, бий эл ишениминен кетип, бий кызматын аткара албай калган - деп сүрөттөйт [Загряжский Г.С. Юридический обычай киргизов- С.-169].

Кыргыз коомундагы башка социалдык топтун катарына букаралар кирген, алар кыргыз коомунун калың катамарын түзүшкөн. Тигил же бул манаптын кол алдында болгон социалдык топту, кыргыздарда букара деп атап коюшкан Алар белгилүү бир манапка баш ийишип, өз алдынча чарба күтүшүп, эмгек кылышкан.

Өз учурунда букара катмары өзүнүн чарбалык аткарган ишине жараша бир катар категорияга бөлүнгөн. Башка уруудан жалданып келген адам малай деп аталса, жатакчы болсо дыйканчылык менен кесиптенип көчпөстөн жатып иштеген адам аталган. Ал эми отурукташкан кыргыздардын арасында кедейлер эгинчи жана колунда мал-мүлкү

жоктор-байкуштар [Костенко Л. Земледельческая производительность Средней Азии. || ТВ. 1870, №17] деп аталган Букара катмары негизинен – жардылардан турган. Жарды - жери жок, малы жок, жалданма жумушчулар. Булардын арасына - мурунку малайлар, жылкычылар, койчулар, малчылар, байкуштар, жакырлар, топорлор, томаяктар кирген. Демек орус тарыхнамасынын өкүлдөрүнүн эмгектерине таянып, XIX кылымдын экинчи жарымындагы кыргыздардын социалдык стратификациясын аныктоого болот. Жогорудагы аталган эмгектин авторлору кыргыздардын социалдык түзүлүшү менен жакындан тааныш болушуп, эмгек жаратышкандыктан, алардын эмгектерин тарыхый-тарыхнаамалык булак катары кароого болот.

Адабияттар:

1. Алмазбекова С. Манапчылык // Вопросы истории Кыргызстана. №7. 2013.
2. Алымбаев Ж. Кокон хандыгы жана Нүзүп миңбашы.- Б., 2015.
3. Аттокуров С. Кыргыздар XIX к.- Б., 2003.
4. Бардашев И. А. Заметки о диокаменных киргизах // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник, Вып. III. – СПб., 1874.
5. Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах, 2 том.- Алмата, 1985.
6. Валиханов Ч. Очерки Джунгарии // Записки РГО. – 1860. Кн. 1., Кн.2.
7. Валиханов Ч. Ч. Избранные произведения. –М., 1989.
8. Голубев А. Краткий отчет о результатах Иссык-Кульской экспедиции // Вестник РГО. – Ч.38. – 1860.Отд.1.
9. Гродеков Н. И. Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области.- Ташкент, 1889.
10. Загряжский Г. Юридический обычай киргизов о различных родах состояний и о правах им присвоенных) Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. вып.4. СПб., 1876.
11. Заметки о народном самоуправлении у кара-киргизов // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. – 1874. – Вып. III.
12. Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности. - СПб., 1887.
13. Костенко Л. Земледельческая производительность Средней Азии. || ТВ. 1870, №17
14. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. Кытай булактарынан үзүндүлөр. т.2. – Б., 2003.
15. Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эң жогорку титулдары жөнүндө// Кыргыз тарыхынын маселелери. - №2 - Бишкек, 2006.
16. Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане.– Б., 2010.
17. Русские путешественники и исследователи о киргизах.- Фрунзе, 1973.
18. Талызин А. Пишпекский уезд. Памятная книжка Семиреченского областного статистического комитета. – Верный, 1898.
19. Туркестанский сборник Т.16.- 1868, - СПб., 1869.
20. Туркестанский сборник.-Т.481.-СПб., 1908.
21. Усенбаев К. У. Общественно-экономические отношения в период господства Кокандского ханства.- Ф., 1961.
22. Шкапский О. Киргизы-крестьяне // Туркестанский сб. Том 472. – Ташкент, 1908.

Рецензент: д.и.н. профессор Б. Нурунбетов